

बीउको धन्दामा किसानको बिजोग

रमेश खड्का

केही वर्षअगाडि गढवाल क्षेत्रमा मेला लगाएर टाठाबाठा साहुहरूले अनाज र तरकारीका बीउहरू सितैमा बाँडे । त्यो बीउबाट एक-दुई वर्ष बाली निकै राम्रो भयो । धेरै किसान त्यसैतिर लागे । परम्परागत बीउहरू गाउँबाट हरायो । तर बिस्तारै आम्दानी घट्न थालेपछि गढवालका किसानहरू रासायनिक मल र विकासे बीउको विरोधमा उत्रे ।

“पुराना बीउबिजनमा जीवन शक्ति हुन्छ, यसैले पुराना बीउलाई जोगाउनु पर्छ”, केही समयअघि गृहस्थाश्रम केन्द्र जाजरकोटले सुर्खेतको गुमीमा आयोजना गरेको किसानहरूको जमघटमा बीउको बारेमा यस्तो कुरा सुन्दा धेरै सहभागीहरू छक्कै परे । नेपालको धेरै ठाउँका सहभागी भएको त्यो जमघटमा बीउ बचाउने कुरा नै सबैभन्दा आकर्षणको विषय बन्यो । धेरै सहभागीहरूले मनमा नसोचेको कुरा त्यहाँ उठ्यो । काभ्रेपलाञ्चोक पाँचखालकी सहभागी रामकुमारी धितालले अचम्म मान्दै भनेकी थिइन्, “बीउमा पनि त्यस्तो होला भनेर हामीले सोचेका थिएनौं, यहाँ छलफल गरिए जस्तै हाम्रो गाउँमा अब पुराना बीउहरू छैनन् भने पनि हुन्छ ।”

“थोत्रा-पुराना भाँडा-वर्तन दिएर नयाँ भाँडा लिनुस” भन्दै फकाउँदै धातुका भाँडा लिएर प्लाष्टिकका कच्चा भाँडा भिडाएजस्तै हाम्रा गाउँबाट धेरै फल्ने ठूलो, पोषिलो, खँदिलो फलफूल तथा खाद्यान्नका विभिन्न जातका पुराना बीउहरू अन्तै पुगिसके । त्यसको ठाउँमा हामी कहाँ विकासे फलफूल र खाद्यान्नका फोक्से बीउहरू आइरहेका छन् ।

हरित क्रान्तिपछिका ठूलाठूला बीउ कम्पनीले विभिन्न देशमा आफ्नो बीउको प्रयोग बढाएका छन् । तिनीहरूले कृषिप्रधान र अविकसित देशहरूमा आँखा लाएका छन् । उनीहरूले पुरानो बीउभन्दा नयाँ बीउबिजनहरू प्रयोग गर्नु राम्रो हुन्छ, उत्पादन बढ्छ भनेर धुमधाम प्रचार गरेर विश्वका धेरै देशका पुराना बीउबिजनहरू

आफूले लिएर नयाँ बीउविजन उपभोक्तालाई बाँडेका छन् । नयाँ जातका बीउले केही समय खेतीपाती राम्रो भए पनि त्यस्तो खेती टिकाउ हुँदो रहेनछ भन्ने कुरा अब धेरैले बुझ्न थालेका छन् । नयाँ बीउविजन र रासायनिक मलको प्रयोगले खेतीको सन्तुलनलाई बिगारेको कुरा अब जताततै अनुभव गर्न थालिएको छ ।

विभिन्न देशहरूमा रहेका पुराना बीउविजनहरू आजकल बीउ उत्पादन गर्ने किसानसँग होइन, ठूला बीउ कम्पनीहरूसँग छन् । किसानहरूले उत्पादन गरेका बीउहरू थाहै नपाई उनीहरूले लगिसकेका छन् । हाम्रा गाउँघरहरूमा हराएका थुप्रै बीउहरू आज पनि ठूला बीउ कम्पनीहरूकहाँ सुरक्षित छन् ।

“अब किसानहरूले बीउको बारेमा सोच्न थाल्नु पर्छ । ठूला बीउ कम्पनीहरू पुराना बीउविजनहरू लिन र नयाँ बीउविजन दिन कस्सिएका छन् । धेरै बीउहरूको स्वामित्व आफ्नो हातमा पारेपछि त्यसको मोल उनीहरूले नै तोक्छन् । किसानहरू महँगोमा बीउ किन्न बाध्य हुन्छन्”, गढवालका किसान नेता विजय जडधारी भन्छन् ।

पाँचखालकी रामकुमारीले एउटा घतलाग्दो प्रसङ्ग कोट्ट्याइन् । तरकारी खेतीका निम्ति नाम कमाएको उनको गाउँमा ५० हजारको तरकारी फलाउन १५ हजारको त किरा मार्ने विषादी मात्र छर्नुपर्छ । विषादीको प्रभावको कारण गाउँमा वर्षमा ३-४ जनालाई क्यान्सर लागेको र बालबच्चाहरू रोगी भएको पनि उनले बताइन् । उनको भनाइ थियो, “हामी आफूले खानका लागि एक खालको र बेचका लागि अर्को खालको तरकारी उत्पादन गर्न बाध्य छौं । बीउ र विषादी वर्षेनी बढाएन भने उत्पादन हुँदैन । हामी कहाँ फलफूल, तरकारी खेती, अन्नपात सबै विकास छन् । स्थानीय चीज सबै मासिइसके ।”

सूची लामो हुँदछ

धान, मकै, कोदो, गहुँ, तोरी, उवा, जौ, चना, केराउ, मासजस्ता अन्नपातका सयौं रैथाने जातहरू हराउँदै गएको कुरा सहभागीहरूले बताए । रैथाने बीउहरूको फाइदा र बेफाइदाबारे पनि उनीहरूले खुलेर छलफल गरे । मासिँदै गएका बीउहरूको सूची धेरै लामो भयो । जैविक विविधता तथा ग्रामीण जनजीवनमा वंशाणु प्रविधि (जेनेटिक इन्जिनियरिङ)ले पारेका असर तथा वैकल्पिक उपायहरूका विषयमा तीन दिनसम्म छलफल चल्थो । “हामी यो छलफलमा गाउँबाट हराउँदै गएका बीउविजनहरूको नाम खोज्नेछौं । साथै त्यसको कारण पनि खोज्नेछौं”, गृहस्थाश्रम केन्द्रमा संलग्न क्रिस इभान्सले भनेजस्तै हराउँदै गएका थुप्रै बीउ र त्यसको कारणबारे पनि त्यहाँ निकै चर्चा भयो । बीउको परम्परा जीवित राख्न सके मात्र त्यसको गुण कायम रहन्छ । त्यसैले स्थानीय बीउको गुण र महत्वबारे विचार पुऱ्याउन पर्छ भन्ने कुरामा पनि सहभागीहरू सहमत थिए । दैलेखका सहभागी प्रेम सुनुवारको भनाइ थियो, “गाउँमा भएका बीउविजनहरू विस्तारै लोप हुने अवस्था छ । तिनलाई बचाउन निकै गाह्रो छ ।”

“नयाँ-नयाँ विकासे बीउहरू आएपछि हामीले त्यसैमा फाइदा देख्यौं र गाउँघरको बीउ लगाउन छाड्यौं । वंशाणु फेरको बीउ धेरै समय टिक्दो रहेनछ । शुरुशुरुमा आम्रदानी दिए पनि खेतीपाती पछिसम्म नहुने रहेछ”, सुर्खेतका किसान डिलबहादुर बुचाले आफ्नो अनुभव सुनाए ।

कहाँ गयो जुम्लाको मार्सी धान ?

जुम्लाको मार्सी धानको चामल अति स्वादिलो मानिन्थ्यो । राणाकालमा जुम्लाको रातो धानको चामल हुलाकबाट दिनैपिच्छे काठमाडौं पठाइन्थ्यो । तर भ्रण्डै सात सय वर्षदेखि निरन्तर रूपमा चल्दै आएको यहाँको धान खेतीमा अहिले निककै ह्रास आएको छ । “केही वर्ष अधिसम्म बीस मुरी धान फल्ने खेतमा अब चार मुरी फल्दैन, जुम्लामा अरू बीउको धान लाग्दैन । जुम्ला मार्सीको खास बीउ पनि मासिएर गयो”, खलङ्गाका तीर्थराज भारती भन्छन् ।

जुम्लामा उत्पादन बढाउन भनेर विकास गरिएका ‘विकासे’ बीउप्रति जुम्लाहरू रुष्ट छन् । जुम्लाका जान्नेसुन्ने कहलाएका महाशङ्कर देवकोटा भन्छन्, “जुम्लालाई सक्कली जुम्ला मार्सी नै चाहिन्छ ।” यो धान जुम्लाहरूका इष्ट देवता चन्दननाथले ल्याएको उनीहरूको विश्वास छ ।

कहाँ लगेँदैछ पुराना बीउहरू ?

“पुराना बीउ बचाउन विदेशका ठूलाठूला कम्पनीहरू लागेका छन् । साहु-महाजन लागेका छन् । किसानहरूले उत्पादन गरेका बीउको मालिक साहु-महाजन भएका छन् । त्यसलाई उनीहरू आफ्नो बीउ भनेर महँगोमा बेच्छन् । ठूलूला विदेशी कम्पनीहरूले बीउ ब्याङ्क खडा गरेका छन् । ती ब्याङ्कहरूमा किसानको हातबाट गुमेका थुप्रै बीउहरू छन् । ती बीउ हामी जस्तै किसानहरूले उत्पादन गरेका हुन् । तर अब त्यो किन्तु प्यो भने हामीले नै धेरै मोल तिर्नु पर्छ ।” विजय जडधारीको कुरा सुनेपछि किसान सूर्यप्रसाद अधिकारी बीउको व्यापारमा पनि जालभेल हुने रहेछ भनेर छक्कै परे ।

“बीउको वंश फेरिएको कुरा राम्रो हुँदैन । विकासे बीउहरूबाट रैथाने बीउ जोगाउन गाह्रो छ । खेती पनि टिकाउ छैन । बढी उत्पादन हुने जातका नाममा नयाँ बीउहरू आए पनि त्यसको दिगोपन भने हुँदोरहेनछ । आखिर बीउको पनि त जीवन हुँदोरहेछ”, किसान प्रितम चौधरीले आफ्ना कुरा पोखे । गढवालका अर्का किसान रघुभाइ जडधारीले भने, “खेतीमा समस्याहरू आएका छन्, अब समस्याका रूपहरूलाई चिन्नु पर्छ । बीउ सधैं बाहिर बाट ल्याएर हुँदैन । आफैं पनि उत्पादन गर्नुपर्छ । बीउको दिगोपनाको बारेमा सोच्नुपर्छ ।”

बीउविजनका नयाँ मालिकहरू

“बीउको मालिक किसान हो । तर ठूला कम्पनीहरू बीउका मालिक बनेका छन् । हरित क्रान्तिले उत्पादन बढायो तर विविधता घटायो । हाम्रो खेतीपातीमा भएका

राम्रा वीउविजनहरू अहिले हराउँदै गएका छन्। तर यो हामीबाट मात्र हराएको हो। ठूला विदेशी कम्पनीहरूले नाफा कमाउनका लागि यसको संरक्षण गरिनैरहेका छन्। गरिब किसानहरूका निमित्त वीउविजन नै सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा हो। तर यसको अधिकार पनि उनीहरूमा रहेन। वीउविजनको विश्वव्यापीकरणले आउँदा वर्षहरूमा गरिबहरूको भविष्यलाई अझ अनिश्चित पार्नेछ”, वीउ बचाउ अभियानमा संलग्न घुमसिंहले भने।

“हरित क्रान्तिपछि ठूला कम्पनीहरूले गरिब देशहरूबाट धेरै किसिमका वीउका प्रजातिहरू लगे। हाम्रो खेतबारी र जङ्गलमा भएका वीउहरू पत्तै नपाई उनीहरूको हातमा पुग्यो। वीउको अधिकार उत्पादन गर्ने किसानको हातबाट खोसिएको छ। अब चनाखो नहुने हो भने किसानहरू आफ्नै रैथाने वीउ उत्पादन गर्नका लागि पनि ठूला कम्पनीहरूलाई पैसा तिर्नु पर्नेछ। किनकि वीउको ‘पेटेन्ट’ अधिकार ती कम्पनीहरूको नाममा हुनेछ”, किसान कुवँर प्रसन्नोले बताए।

के हो पेटेन्ट ?

कुवँर प्रसन्नो भन्छन्, “वीउविजनहरूमा ‘पेटेन्ट’को कुरा गाउँघरका किसानहरूका निमित्त नयाँ कुरा हो। तर यसका बारेमा किसानहरूले जान्नु र बुझ्नु पर्छ। नेपालका निमित्त पनि यो जरुरी भइसकेको छ। अहिले विश्वमा वीउविजनको ‘पेटेन्ट’ आफ्नो नाममा दर्ता गर्न ठूला कम्पनीहरूको तच्छाडमच्छाड छ। किसानहरूले वीउ उत्पादन गर्छन्। तर त्यसको मालिक ठूला कम्पनी भएका छन्। हामी उनीहरूको ठगीमा परिरहेका छौं। ‘पेटेन्ट’ भएका कम्पनीहरूसँग पैसा तिरेर किसानहरूले वीउ किन्नु पर्ने अवस्था छ।”

‘व्यापारसँग सम्बद्ध बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार’ (ट्रिप्स) नामक अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौतामा जैविक उत्पादन प्रक्रियामा ‘पेटेन्ट’ प्रदान गर्नेबारे विवादास्पद दफा छ। सन् १९८० को दशकमा डायमण्डविरुद्ध चक्रवर्तीको मुद्दामा अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले आनुवंशिक प्रविधिद्वारा तयार पारिएको सूक्ष्म जीवाणुहरूमा ‘पेटेन्ट’ प्रदान गर्न सकिन्छ भन्ने निर्णय गरेपछि नै यो कुराले वैधानिकता पाउन थालेको हो। त्यसपछि जैविक प्रविधिसम्बन्धी शोधकार्य र व्यापारमा लागेका फर्महरू वीउविजनको अधिकार लिन कसिसएका हुन्।

बीउको एकाधिकार

बीउमाथिको ‘पेटेन्ट’को व्यवस्थाले किसानहरूलाई थाहै नपाई घाँटी निमोठ्ने काम गरेको छ। ‘पेटेन्ट’ गरिएपछि वीउहरू बहुराष्ट्रिय कम्पनीको नियन्त्रणमा रहनेछन्। ‘पेटेन्ट’ गरिएका वीउहरू प्रारम्भिक प्रजनन वा परम्परागत विधिबाट तयार गरिने वीउहरूभन्दा ज्यादै महँगा हुन्छन्। वीउहरूको उत्पादन क्षमता बढी भएकोले महँगो भए पनि कृषकहरू यी वीउ खरिद गर्न लालायित हुन्छन्।

बहुराष्ट्रिय कम्पनीको नियन्त्रणमा रहेका बीउहरू यसरी तयार पारिएका हुन्छन् कि किसानहरूले त्यसबाट उत्पादन गरेको बीउ सञ्चय गर्ने वा प्रयोग गर्ने स्थिति रहँदैन । किसानहरूले पेटेन्ट अधिकार भएका कम्पनीहरूबाट बीउ नकिनी सुखै हुँदैन ।

यससम्बन्धमा जानकार रत्नाकर अधिकारी र ध्रुवेशचन्द्र रेग्मीका अनुसार “व्यक्ति वा व्यापारिक संस्थाले एकाधिकार पाएपछि, कृषकहरू जैविक स्रोतमा प्रवेश पाउने, त्यसको प्रयोग गर्ने, बीउको छनौट गर्ने, बचत गर्ने, पुनः प्रयोग गर्ने, विनिमय, कृषि प्रणालीको व्यवस्थापन गर्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित हुनेछन् ।”

बीउ ब्याङ्कको धन्दा

बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू वर्षौंदेखि विश्वका विभिन्न ठाउँमा खेती गरिने अन्न तथा अन्य वालीनालीको बीउ जम्मा गर्न सक्रिय छन् । ती कम्पनीहरूले सङ्कलन गरेका बीउहरू अन्ततः उनीहरूले आफ्नै सम्पत्तिको रूपमा दर्ता गर्नेछन् । फिलिपिन्समा धानको अन्तर्राष्ट्रिय बीउ ब्याङ्क छ । त्यहाँ हजारौं जातका धानका बीउहरू छन् । अमेरिकाको मेक्सिको र कोलोराडोमा पनि गहुँलगायतका वालीहरूको बीउ ब्याङ्क छ । विभिन्न देशबाट लगिएका त्यस्ता बीउलाई उनीहरूले छुट्टै नाम दिएर आफ्नो ‘पेटेन्ट’ दर्ता गरेका छन्, ती बीउ ब्याङ्कहरूले अहिले दुई लाखभन्दा बढी प्रजातिका अन्नवालीहरूको बीउ जम्मा गरेका छन् ।

जैविक प्रविधिमा आधारित अमेरिकाको ‘इस्कोजेनेटिक्स’ नामक कम्पनीले आनुवंशिक प्रविधिले तयार पारिने सबै खालका कफीका बोटहरूमा पेटेन्ट प्राप्त गरेको छ । फ्रान्सको जैविक प्रविधिहरूमा आधारित एउटा बीउ उद्योगले बहुआनुवंशिक प्रविधिमा आधारित तरबुजाहरूमा ‘पेटेन्ट’ प्राप्त गरेको छ । अमेरिकाको ‘डीएनए प्लान्ट टेक्नोलोजी’ नामक कम्पनीले बहुआनुवंशिक प्रविधिबाट तयार पारिएका मरिचका बोटहरूको ‘पेटेन्ट’ लिएको छ । अमेरिकाको अर्को एउटा कम्पनीले रेपसिड, ब्रोकाउली, काउली, बन्दा, गाँठगोबी आदि जातका तरकारीमा ‘पेटेन्ट’ दावी गरेको छ । पेटेन्टको यो शृङ्खला निरन्तर चलिरहेको छ ।

अब पनि नसिकने ?

केही वर्षअघि भारतमा परम्परागत खेतीका लागि नाम चलेको कर्णाटक र आन्ध्र प्रदेशमा सरकारले कपास खेतीको निम्ति प्रोत्साहन दिने नीति बनायो । ब्याङ्कले ऋण दिने भयो । उत्पादन गरेको कपास पनि सरकारले नै किनिदिने भयो । किसानहरू अरु खेती छाडेर कपास खेतीमा लागे । एक दुई वाली कपास फलाएपछि, कपास खेतीमा रोग लाग्न थाल्यो । किसानहरूसँग औषधी किन्न पैसा भएन । धेरै पैसा उनीहरूले रासायनिक मलमा खर्च गरिसकेका थिए । किसानहरूलाई ब्याङ्कले फेरि पनि ऋण दियो । ऋण लिएपछि पनि समस्या उस्तै रह्यो । किसानहरू ऋणले चुर्लुम्म डुबे । ऋण तिर्न नसकेको पीरले भण्डै तीन सय किसानहरूले आत्महत्या गरे । त्यसपछि, फेरि त्यहाँ मिश्रित खेती शुरु गरियो ।

गढवाल क्षेत्रका किसान आन्दोलनका अगुवा मध्येका रघु जडधारी भन्छन्, “त्यो घटनाले सधैं हाम्रो मुटु पोल्छ। त्यसैले हामीले किसानहरूलाई सावधान गरेका छौं। परम्परागत खेतीलाई जिउँदो राख्ने हाम्रो उद्देश्य हो। हामी बीउको लडाइँ लडिरहेका छौं।”

कृषिमा विविधता र परम्परागत खेती प्रणालीको बेवास्ता गर्दा किसानहरूको जीविका कसरी सङ्कटमा पर्छ भन्ने यो नजिकैको उदाहरण हो। अहिले अफ्रिका महादेशमा गृहयुद्धबाट जर्जर भएका देशहरूको दुःखको शुरुआत यस्तै किसानहरूलाई लोभमा पारेर रैथाने खेती त्यागेर नाफा कमाउने नयाँ खालको खेतीको कारणले भएको हो। केरा, कफी, उखु, सुर्ती आदि कुनै एक जातको मात्र कृषि उत्पादन निर्यातमा भर पर्नु पर्ने देशहरूले यस्ता समस्या भोग्नुपरेको छ।

भारतका पहाडी जिल्लाहरूमा बाह्यथरीसम्मका विरुवाहरू एकै ठाउँमा खेती गर्ने गरिन्छ। त्यहाँ ठाउँ सुहाउँदो खालको बाली लगाइन्छ। एकै ठाउँमा धेरै जातका विरुवा मिलाएर लगाउनाले खेतीमा राम्रो असर पर्छ। तिनले एक अर्कालाई बिगाडैनन्। ठाडो हुने विरुवाले लहरा जाने विरुवालाई आड दिन्छन्। एउटा विरुवाको जराले अर्को विरुवाका लागि माटो राम्रो बनाउँछ। यस्तै एउटा विरुवाको गन्धले अर्को विरुवामा किरा लाग्न पाउँदैन। यसले रासायनिक मल र कीटनाशक औषधीको प्रयोग गर्नु नपर्ने हुन्छ। साथै एकै वर्षमा धेरैथरीका बाली भित्रचाउन पाइन्छ।

विजय जडधारीको भनाइ छ, “अब गाउँबाटै चल्ने आत्मनिर्भर खेती प्रणालीको संरक्षण हाम्रो मूल चासो बनेको छ। हामीले वर्णशङ्कर बीउको विरोध गरेका छौं।” छिमेकीहरूको अनुभवबाट हामीले पनि बीउको बारेमा मात्रै होइन आत्मनिर्भर कृषि प्रणालीको बारेमा सोच्ने र बोल्ने बेला आइसकेको छ। ♦